

ÇUKUROVA ÜNİVERSİTESİ

İLAHİYAT FAKÜLTESİ DERGİSİ

Journal of the Faculty of Divinity of Çukurova University

30. Yıl Özel Sayısı Eylül / September 2022 • 90-108

e-ISSN: 2564-6427 • DOI: 10.30627/cuilah.1157108

MEHMET AKİF ERSOY VE MUHAMMED İKBAL'DE DİNAMİK ULÛHİYET ANLAYIŞI VE HAREKET PRENSİBİ

*Mehmet Akif Ersoy and Muhammed Iqbal's Understanding of Dynamic Godhead and
The Principle of Movement*

İbrahim KAPLAN

Doç. Dr., İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi, Temel İslâm Bilimleri
Bölümü, İzmir, Türkiye

Assoc. Prof. Dr., İzmir Kâtip Çelebi University, Faculty of Islamic Sciences, Department of
Basic Islamic Sciences, İzmir, Turkey

ibrahim.kaplan@ikcu.edu.tr

<https://orcid.org/0000-0002-4739-6669>

Makale Bilgisi/Article Information

Makale Türü/Article Type: Araştırma Makalesi/Research Article

Geliş Tarihi/ Received: 05.08.2022

Kabul Tarihi/Accepted: 29.08.2022

Yayın Tarihi/Published: 30.09.2022

İntihal Taraması/Plagiarism Detection: Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi/This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software.

Etik Beyan/Ethical Statement: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur/It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited (İbrahim KAPLAN)

Telif/Copyright: Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi/Published by Çukurova University Faculty of Divinity, 01380, Adana, Turkey. Tüm Hakları saklıdır / All rights reserved.

MEHMET AKİF ERSOY VE MUHAMMED İKBAL'DE DİNAMİK ULÛHİYET ANLAYIŞI VE HAREKET PRENSİBİ

Mehmet Akif Ersoy and Muhammed Iqbal's Understanding Of Dynamic Godhead and The Principle of Movement

Öz

Bu çalışmada, yaşadıkları dönemin dinî-toplumsal problemlerini tespitle yetinmeyerek çözüm arayışında olan iki düşünürün ulûhiyet anlayışları ve topluma dinamizm kazandırma anlamında oldukça etkili olduğu görülen hareket prensipleri üzerinde durulmuştur. Allah'ın yaratıcı vasfını ifade eden çeşitli Kur'an kavramlarına yer vererek Allah'ın hiç durmadan, sürekli olarak yaratma faaliyetine devam ettiğine dikkat çeken Mehmet Akif Ersoy ve Muhammed İqbal, bu kavramlarla oluşturdukları dinamik ulûhiyet anlayışlarının bir uzantısı olarak sürekli faaliyeti, çalışma ve hareketi tavsiye etmektedirler. İqbal ve Akif'in nazarında insanı diğer varlıklardan ayıran en önemli özelliklerinden biri üretebilme kabiliyetidir. İnsanı değerli kılan onun yaratıcılık özelliğidir. Sürekli faaliyet ve dinamizme ağırlık veren İqbal'in inanmış insanı, tıpkı Akif'te olduğu gibi dünya işlerine de son derece önem vermektedir. Toplumu adeta bir yok oluşa sürükleyen her türlü tembellik ve miskinlik her iki şair düşünür tarafından şiddetle eleştirilmektedir.

Anahtar Kelimeler: Dinamik Ulûhiyet Anlayışı, Hareket Prensibi, Mehmet Akif Ersoy, Muhammed İqbal.

Abstract

This study focuses on the understanding of the godhead of these two thinkers who determined the religious-social problems of their period and produced solutions. In addition, the study examines the principles of movement, which were found to be very effective in terms of bringing dynamism to society. Mehmet Akif Ersoy and Muhammed Iqbal, who draw attention to the fact that Allah continues to create continuously, by giving place to various Qur'anic concepts expressing the creative attribute of Allah, recommend continuous activity, study and movement as an extension of their dynamic understanding of the godhead. According to Iqbal and Akif, one of the most important features that distinguish human beings from other beings is their creative ability. What makes man valuable is also his creativity. According to Iqbal and Akif, a believing man should attach importance to continuous activity and dynamism, and should not refrain from worldly affairs. All kinds of laziness and slackness, which drag society to annihilation, are strongly criticized by both poet thinkers.

Keywords: Understanding of Dynamic Godhead, Principle of Movement, .Mehmet Akif Ersoy, Muhammed Iqbal.

GİRİŞ

Geride bıraktığımız yüzyılın en önemli şair ve düşünürlerinden olan Mehmet Akif Ersoy (1873-1936) ile Muhammed İkbâl'in (1877-1938) şiirleri ve fikirleri arasındaki benzerlikler oldukça dikkat çekicidir. İslâm dünyasının sosyo-ekonomik, siyasî, askerî ve fikrî alanda buhranlar yaşadığı bir dönemde dünyaya gözlerini açan bu iki münevver, aynı adı taşıdıkları gibi şahsiyet olarak da birbirine çok benzemektedir.¹ Aynı adı taşıyan her iki düşünür de ülkelerinin bağımsızlığı için mücadele eden, bunun yanında Müslüman toplumların çektiği ıstırapı derinden hisseden, cesur, korkusuz mücadele adamıdır. Aynı zaman diliminde ama farklı coğrafyalarda yaşayan iki şairin mizaç, fikir ve üslûp bakımından bu denli benzerlik göstermesi Dünya edebiyat tarihinde az rastlanır bir durumdur.² Akif ve İkbâl'in pek çok alandaki benzerlikleri ve fikrî yakınlıkları, sözü edilen bu iki düşünürün fikriyatı üzerinde araştırma yapanların pek çoğunun katılacağı "Muhammed İkbâl Pakistan'ın Akif'i; Mehmet Akif de Türkiye'nin İkbâl'idir" sözünü söyletmiştir.³ Gerçekten de İkbâl'e ait bir şiirin tercümesi Akif'in kaleminden dökülmüş hissiyatını uyandırabilmektedir. Muhtemelen Akif'e ait bir şiirin Urduca ya da Farsça tercümesi de o şiirin İkbâl'e ait olabileceği hissini uyandıracaktır.

Akif ve İkbâl'in pek çok alandaki benzerlikleri hem ülkemizde hem de dost ve kardeş ülke Pakistan'da birçok araştırmacının dikkatini çekmiş; onların şiir, sanat, fikir ve mücadelelerindeki yakınlıklar akademik çalışmalara konu olmuştur. Ancak Akif ve İkbâl, dinamik ulûhiyet anlayışları ve hareket prensipleri açısından müstakil bir çalışmaya konu olmamıştır. Halbuki gerek Mehmet Akif gerekse İkbâl'in Tanrı-âlem ve insan ilişkilerine dair görüşleri incelediğinde dinamizm ve hareket/eylem felsefesinin hâkim olduğu görülecektir. Bu çalışmada, yaşadıkları dönemin sosyal problemlerini tespitle yetinmeyerek çözüm arayışında olan iki düşünürün ulûhiyet anlayışları ve topluma dinamizm kazandırma anlamında oldukça etkili olduğu görülen hareket prensipleri üzerinde durulacaktır. Böylesi bir çalışma zorunlu olarak her iki düşünürün Tanrı-âlem ilişkisine, bunun yanı sıra insanın âlem içindeki yerine dair görüşlerinin tespitini gerektirmektedir. Dolayısıyla çalışmanın problem zeminini, dinamik ulûhiyet anlayışları ve hareket prensipleri bağlamında Mehmet Akif ve İkbâl'in Tanrı-âlem-insan ilişkilerine dair görüşlerinin karşılaştırmalı olarak incelenmesi oluşturmaktadır. Sözü edilen problem alanında ortaya çıkan, Mehmet Akif Ersoy ve Muhammed İkbâl'in dinamik ulûhiyet ve hareket prensiplerine ilişkin teolojik, felsefî temellendirmeleri nasıl oluşturdukları ve bu temellendirmelere getirdikleri akli izahların neler olduğu sorularının cevabı aranırken öncelikle iki düşünürün eserlerine müracaat edilerek doküman analizi yöntemi kullanılacaktır. Bunun yanında iki düşünürün Tanrı-âlem Tanrı-insan ilişkisine dair akademik çalışmalar da konumuz ekseninde gözden geçirilecektir. İki düşünürün dinamik ulûhiyet anlayışını temellendirmede kullandıkları kavramsal süreç ve bu süreç içindeki olayların arka planları da bilimsel yöntemlere uygun olarak aydınlatılmaya çalışılacaktır. Bu anlamda araştırmamızın alt problem alanı olarak ifade edebileceğimiz, Mehmet Akif ve İkbâl'in araştırma konusu yapılan görüşlerinin şekillenmesinde yaşadıkları dönemin siyasî, tarihî, kültürel yapısının ne denli etkili olduğu sorusuna yanıt olması için dönemin siyasî, sosyal ve kültürel yapısı deskriptif bir şekilde ele alınacaktır. Dolayısıyla ele alınan konunun verimli bir şekilde ortaya konulabilmesi için Akif ve İkbâl'in düşüncelerine yön veren tarihi, kültürel ve fikri arka plan öncelikli öneme sahiptir.

1. MEHMET AKİF VE MUHAMMED İKBAL'İN FİKRİYATINA YÖN VEREN UNSURLAR

İki mütefekkirin de kişilik ve fikriyatının şekillenmesinde Kur'an ve Hz. Peygamber'in örneğinin birinci derecede etkili olduğunu söyleyebiliriz. Zira tahsil hayatlarını gözden

¹ Beşir Ayvazoğlu, "Mehmet Akif ve Muhammed İkbâl", *Muhammed İkbâl Kitabı (Uluslararası Muhammed İkbâl Sempozyumu Bildirileri)*, İstanbul, 1997, 52.

² İsa Çelik, "Çağdaş İki İslâm Şairi: Muhammed İkbâl ve Mehmet Akif", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 22, Erzurum, 2004, 151.

³ Ziaul Hassan, "İslâm Dünyasının Sorunlarına Bakışı Açısından Akif ve İkbâl", *Vefatının 75. Yılında Uluslararası Mehmet Akif Ersoy Sempozyumu Bildirileri Kitabı*, 12-13 Mart 211, İstanbul, 2011, 271.

geçirdiğimizde iki düşünürün de küçük yaşlarından itibaren Kur'an ve dinî ilimlerle meşgul olduklarını görürüz.

İlk ve temel bilgilerini Fatih Medresesi müderrislerinden babası Mehmet Tahir Efendi'den alan Akif, hem klasik hem de yeni usûl ile eğitim veren okullarda öğrenim görmüş, babasından Akaid ve Fıkıh; Fatih Camii imamı Filibeli Mehmet Rasim (Arap Hoca)'den Kavaid okumuş, aynı hocanın nezaretinde Kur'an'ı hıfza başlamış, daha sonra hıfzını tamamlayarak Kirazlı Mescit'te zaman zaman mukabeleler okumuştur.⁴ Dolayısıyla Akif çocukluğundan itibaren Kur'an'ın sesine kulak vermiş, hayatının sonuna kadar onunla hemhâl olmuştur. Kısacası Kur'an, Akif'in seciyesini, karakterini şekillendirmiş, yolunu aydınlatmış, ona ilham kaynağı olmuştur.⁵ Başta "Hakk'ın Sesleri" kitabı olmak üzere *Safahat*'ta ye alan pek çok şiir, Kur'an ayetlerinden ilhamla kaleme alınmıştır.⁶ Nurettin Topçu'nun da dediği gibi "Mehmet Akif'in aşk ve ilham perisi ona Kur'an'dan gelmiştir."⁷ Edgar Poe'nin deyişiyle şiir ebedîliğe açılan bir pencere ise "Akif'in şiirine bu ilâhî temaşanın penceresi Kur'an'la açılmıştır."⁸ Akif'in hayatında ve düşünce dünyasında Kur'an'ın ne denli önemli olduğu kendi kaleminden mısralara şu şekilde dökülmektedir:

"Doğrudan doğruya Kur'an'dan alıp ilhâmı,
Asrın idrakine söyletmeliyiz İslâm'ı."⁹

Görüldüğü gibi onun düşünce dünyasını Kur'an'dan bağımsız düşünmek mümkün değildir. Zira onun düşüncelerini dile getirdiği bütün eserlerinde Kur'an'dan bir ayet, bir ifade ya da bir kavram yer almaktadır. Bundan dolayı olmalıdır ki, Akif hakkında araştırma yapanlar *Safahat*'ı Kur'an'ın manzum bir tefsiri olarak nitelendirmektedirler. Kaldı ki Kur'an meali çalışması onun Kur'an'a vukûfiyetini ifade etmek için yeterlidir.¹⁰

Tıpkı Akif gibi İkbâl de küçük yaşlarından itibaren babası Nur Muhammed'in yönlendirmesiyle Kur'an okumayı öğrenmiş, Arapçaya vakıf olmuştur. İkbâl'in Kur'an'dan ilham ile mısralara döktüğü şiirlerini okurken adeta manzum bir tefsir okuyormuşsunuz hissine kapılabilirsiniz. Nitekim o, yazdıklarını "Kur'an güneşinden bir zerre ve o denizden bir katre" olarak sunmaktadır.¹¹ Anlaşılan o ki İkbâl, Kur'an'ı babasının; "Evladım, Kur'an-ı Kerim'i sanki bu kutsal kitap sana doğrudan inmiş, ya da Canab-ı Hak seninle konuşuyormuş gibi oku!"¹² öğüdünü hatırlayarak okumuştur.

İslam medeniyetinin Kur'an'ın tespit ettiği bilgi kaynaklarının araştırılması neticesinde ortaya çıktığı¹³ tespitini yapan İkbâl, felsefesini ortaya koyarken, temel olarak Kur'an'a ve İslâmî kaynaklara dayanmış, bunun yanı sıra tıpkı muasırı Akif gibi çağdaş felsefe ve bilimin verilerini de kullanmıştır. İkbâl'in, modern terimlerle İslam'ın dünya görüşünü yeniden ifade etme teşebbüsünde, çağdaş felsefe ve bilimin verilerini önemli bir araç olarak kullanmasındaki gayesi, batı görüşünün doğruluğunu göstermek değil, daha çok onun Kur'an'ın dünya görüşüyle aslî uyumunu göstermektir diyebiliriz.¹⁴

Akif ve İkbâl'in eserlerinde yer verdikleri Kur'an kelimelerinin listesi bile onların Kur'an-ı Kerim'e vukûfiyetleri ve bu husustaki derinlikli bilgi ve birikimleri hakkında fikir verir

⁴ Kâzım Yetiş, *Bir Mustarip Mehmet Akif Ersoy*, Akçağ Yay., Ankara, 2011, 12-14.

⁵ Mithat Cemal Kuntay, *Mehmet Akif Hayatı-Seciyesi-Sanati*, Oğlak Yay., İstanbul, 2013, 200.

⁶ Mustafa Uluçay, "Akif'in Kur'an Meali'nde Dil ve Üslûp Özellikleri", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 2014/1, 122.

⁷ Nurettin Topçu, *Mehmet Akif*, Dergah Yay., İstanbul, 2016, 27.

⁸ Topçu, *Mehmet Akif*, 14.

⁹ Mehmet Akif Ersoy, *Safahat*, Neşre Haz., M. Ertuğrul Düzdağ, İstanbul, 2014, 348.

¹⁰ Mehmet Akif Ersoy, *Kur'an Meali*, Nşr., Recep Duymaz-Asım Cüneyd Köksal, Mahya Yay., İstanbul, 2012; Akif'in Kur'an Meali hakkında geniş bilgi ve değerlendirme için bkz., Dücan Cündioğlu, *Bir Kur'an Şairi Mehmed Akif ve Kur'an Meali*, Kapı Yay., İstanbul, 2013; Ayrıca bkz., Kuntay, *Mehmet Akif Hayatı-Seciyesi-Sanati*, 200-209.)

¹¹ Ebu'l-Hasan en-Nedvî, *İkbâl'in Mesajı*, çev., Yusuf İşçık, Birleşik Yay., İstanbul, 1999, 48-49; Davut Şahin, "Muhammed İkbâl ve Mehmed Akif'in Düşüncesinde Kur'an", *İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi*, 6/5, 2017, 2477.

¹² Muhammed İkbâl, *Doğudan Esintiler*, çev. Ahmet Asrar, Düşünce Yay., İstanbul, 1981, 16.

¹³ Muhammed İkbâl, *The Reconstruction of Religious Thought in Islam*, Lahore, 1989, 101.

¹⁴ Macit Fahri, *İslâm Felsefesi Tarihi*, çev., Kasım Turhan, İstanbul, 1992, 314.

niteliktedir. Onlar, şiirlerinde ele aldıkları konuya uygun olarak ayetlere, Kur'an kelime, kavram ve ifadelerine, Kur'an'da adı geçen peygamberlere sıklıkla yer vererek bu peygamberlerin Kur'an'da üzerinde durulan ve öne çıkarılan özelliklerine telmihte bulunurlar.¹⁵ Bütün bunlar her iki düşünürün de can suyunun ve beslendikleri temel kaynağın Kur'an olduğunu göstermektedir.

Akif'in biyografisi incelendiğinde onun Doğu ve Batı edebiyatlarının zengin birikiminden faydalandığı görülmektedir.¹⁶ İktbal de aynı şekilde Doğu ve batı edebiyatının zengin birikiminden yararlanmıştı. Eski Yunan ve Hellenistik kültürün yanında ait olduğu İslam düşüncesini çok iyi özümsemiş olan İktbal, aynı zamanda modern Batı düşüncesi hakkında da derin araştırmalar yapmıştır. Bunlara ilaveten “yaşadığı bölgenin iki büyük kültürü Budizm ve Hinduizm'e de vakıf olan İktbal'in bir de kadim İran düşüncesini bütün bunlara yedeklediği düşünülüp, problemleri mütefekkir hassasiyeti ve şair duyarlılığı ve coşkusu ile ele alması göz önüne alındığında, onun bilgi birikiminin ve bu birikimden süzülen düşüncelerin niteliği kendiliğinden ortaya çıkacaktır.”¹⁷ İktbal, Avrupa'da iken ve döndükten sonra Hegel ve Nietzsche gibi filozofların, Dante, Milton ve Goethe gibi ediplerin ve A.F.J. Remy ve Massignon gibi bazı müsteşriklerin eserlerini okumuş, bunlardan yararlanmıştı.¹⁸ Yine İktbal'in, adı geçen Batılı düşünürlerin yanında, Sühreverdî, İbn Arabî, Abdülkerim el-Cîlî, Hallâc-ı Mansur, Şebüsterî, Mevlâna, Hâfız, Bîdil, Gâlib, Şiblî Numânî ve Ebu'l-Kelâm Azad gibi İslâm âleminin pek çok mutasavvıf, şair ve bilgininden etkilendiği görülmektedir. Fakat İktbal'in fikriyatına tesir eden en önemli şahsiyetin Mevlâna olduğunu söyleyebiliriz. Nitekim İktbal, Mevlâna'yı manevî mürşidi olarak kabul etmiş ve ona “pîrim” ya da “mürşidim” şeklinde hitap etmiş, 1915 yılında kaleme aldığı “Esrâr-ı Hodi” adlı eserini Mevlânâ'nın tavsiyesi üzerine telif ettiğini belirtmiştir.¹⁹

Mehmet Akif ve Muhammed İktbal'in eserlerinde Cemaleddin Afgânî ve Said Halim Paşa'nın etkilerini de görmek mümkündür. Dolayısıyla onların düşünce dünyalarında bu iki ismin de ayrı bir yeri vardır. Akif, Afgânî'yi “şarkın yetiştirdiği en yüksek fitratlardan biri” olarak kabul ederken;²⁰ İktbal Afgânî'yi “ufku geniş, tecrübeli ve büyük bir âlim” olarak takdim etmektedir.²¹ Said Halim Paşa'nın *İslâmlaşmak* adlı eserini Fransızcadan Türkçeye çeviren Mehmet Akif *Sebilürreşad*'da yayımlanan bir makalesinde söz konusu eser ve müellifinden övgüyle bahsetmiştir.²² Bahse konu eserin bir bölümüne *İslâm'da Dinî Düşüncenin Yeniden Teşekkülü* adlı eserinde yer veren İktbal, *Câvidnâme* adlı eserinde ise Said Halim Paşa ve Cemaleddin Afgânî'nin ruhlarını Utarit feleğinde karşılaştırır²³.

Doğu ve Batı medeniyetlerini yukarıda sayılan eserler aracılığıyla yakından tanıma fırsatını bulan İktbal ve Akif, bu iki medeniyetten bir senteze ulaşmayı başarabilmişlerdir. Bununla birlikte iki şairin de fikriyatını ve duygu dünyasını yönlendiren dindir. Ancak duygu ve düşünceleriyle bağlı oldukları İslam, aktüel olarak yaşanmakta olan Müslüman hayatı değildir.

¹⁵ Konuyla ilgili örnekler için bkz., Şahin, “Muhammed İktbal ve Mehmed Akif'in Düşüncesinde Kur'an”, 2476.

¹⁶ M. Orhan Okay-M. Ertuğrul Düzdâğ, “Mehmed Âkif Ersoy”, *DİA*, XXVIII/435; Yetiş, *Bir Mustarip Mehmet Akif Ersoy*, 14.

¹⁷ Hidayet Peker, “Muhammed İktbal'de Tanrı-Evren İlişkisi”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 22/1, (2013), 41.

¹⁸ Abdülkadir, Karahan, *Dr. Muhammed İktbal ve Eserlerinden Seçmeler*, Gençlik Basımevi, İstanbul 1973, 48.

¹⁹ M. İktbal, *Esrâr-ı Hodi*, çev., Ali Nihat Tarlan, İstanbul, 1958, s. 27; Mevlânâ'nın Akif ve İktbal üzerindeki tesirleri hakkında bir değerlendirme için bkz., Muhammet Yelten, “Hz. Mevlâna'nın Tesirinde Muhammed İktbal ve Çağdaşı Mehmet Akif”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, 207, Aralık 2013, 169-180.

²⁰ Mehmet Akif Ersoy, “Cemaleddin Efgânî”, *Sirat-ı Müstakim*, 13 Mayıs 1326, 17 Cemaziyelevvel 1328 (26 Mayıs 1910), C. 4, adet 90; Mehmet Akif Ersoy, *Düzyazılar Makaleler-Tefsirler-Vaazlar*, Haz., A. Vahap Akbaş, Beyan yay., İstanbul, 2011, 37; Akif Abduh'u da Afgânî'den feyz almış, ölmüş yüreklere yığıtlık aşıl原因an kişi olarak tanıtmakta; bu iki zât hakkında söylenenlere cevap verip onları savunmaktadır. Toplumun sorunları ve çözümü hususunda Afgânî ve öğrencisi Abduh'la aynı kaygıyı taşıyan Akif, Afgânî'nin yöntemini değil mücadelesini benimsemiş olmaktadır. (Şahin, “Muhammed İktbal ve Mehmed Akif'in Düşüncesinde Kur'an”, 2481.)

²¹ İktbal, *The Reconstruction of Religious Thought in Islam*, 78.

²² Ayvazoğlu, “Mehmed Âkif ve Muhammed İktbal”, 52.

²³ İktbal, *Câvidnâme*, 114 vd; Ayvazoğlu, “Mehmed Âkif ve Muhammed İktbal”, 52.

Akif ve İkbâl, İslamiyet'in esasını, Kur'an ve İslamiyet'in neş'et ettiği ve yayıldığı dönemdeki ruhta bulur.²⁴

Akif, Avrupalıların ilim, irfan, medeniyet ve sanayi alanlarındaki terakkilerini inkâr etmemek gerektiği, ancak insanîyetlerini, insanlara karşı olan muamelelerini kendilerinin maddiyattaki terakkileri ile ölçmenin doğru olmadığı kanaatinde. Dolayısıyla İstiklâl Marşı'nda geçen "medeniyet dediğin tek dişi kalmış canavar" ifadesinden Akif'in medeniyet düşmanı olduğu sonucu çıkarılmamalıdır.²⁵ Akif, medeniyetin müspet ilim, teknik ve sanayi gibi maddi unsurların yanında manevi bakımdan gerçek Türk-İslâm değerleri ve toplum düzeni anlayışı ile oluşturulmasından yanadır. Bu anlamda onun medeniyeti bir inanç ve değerler manzumesidir diyebiliriz.²⁶ Batı medeniyetinin bilinçsiz ve şuursuzca taklidine;

"Sade Garb'ın, yalnız ilmîne dönsün yüzünüz,

O çocuklarla beraber gece gündüz, didinin;

Gidin üç yüz senelik ilmi sık elden edinin!

Fen diyârında sızan nâ-mütenâhi pınarı,

*Hem için, hem getirin yurda o nâfi' suları"*²⁷ şeklinde Akif tarafından dile getirilen tepki, İkbâl'in kaleminde şu şekilde yankılanmaktadır;

"Ey reнге ve şekle esir olan, bundan temizlen, kendine iman et.

Frengi inkâr et fayda ve zarar senin elindedir.

Şarkın ve Garbın şeref ve haysiyeti senin elindedir...

Sanat da, din de Asya'dan zuhur etmiştir.

Şarkın mukaddes toprağına felekler hased eder.

*Daha ne zamana kadar Frengin zünnarına bağlı kalacaksın."*²⁸

İkbâl'in Almanya ve İngiltere'deki eğitimi Doğu ve Batı kültürünün felsefî akımlarını, kültürlerini yakından tanıma fırsatı sağlasa da onun felsefesi İslâm'ın derinliklerindedir ve Batı felsefesiyle bariz bir farklılık arz ediyordu. O, her ne kadar Batılı bazı filozoflara ve düşüncelerine saygı duysa da hiçbir zaman bu filozof ve felsefelerin takipçisi veya hayranı olmamıştır.²⁹

Düşünce ve eylem bakımından büyük ölçüde benzerlik gösteren Mehmet Akif ve Muhammed İkbâl, özellikle bu çalışmanın konusu olan dinamik ulûhiyet ve dinamik bir Tanrı-insan ilişkisi konularında özgün fikirleriyle çağdaş İslâm düşüncesinde müstesna bir yer edinmişlerdir. Aynı ilâhî kaynaktan mülhem şahsiyetler olarak Akif ve İkbâl'in, pek çok meseleye yaklaşım tarzları arasındaki benzerlikler, her iki düşünürün de Farabi, İbn-i Sina ve Gazali gibi filozofları da okuduğunu da düşündürmektedir. Diğer taraftan Batıda ortaya çıkan akımları da

²⁴ İsa Çelik, "Muhammed İkbâl ve Mehmed Âkif'te Doğu-Batı Düşüncesi", *Tabula Rasa Felsefe&Teoloji*, 7-8/ 21-22, (Eylül-Nisan 2007/2008), 32.

²⁵ Faruk K. Timurtaş, *Mehmet Akif ve Cemiyetimiz*, Akçağ Yay., Ankara, 2006, 54.

²⁶ Çelik, "Muhammed İkbâl ve Mehmed Âkif'te Doğu-Batı Düşüncesi", 33; Akif'in Batı medeniyetine bakışına dair bir değerlendirme için bkz., Timurtaş, *Mehmet Akif ve Cemiyetimiz*, 54-57.

²⁷ Ersoy, *Safahat*, 373; Aynı düşünceler Sebilürreşad'da "Heriflerin ilimlerini fenlerini almalı fakat kendilerine asla inanmamalı asla kapılmamalıdır." şeklinde dile gelmektedir. (Mehmet Akif Ersoy, "Nasrullah Kürsüsünden", *Sebilürreşad*, 25 Teşrinisâni 1336-15 Rebiülevvel 1339, C. 18, adet 464; Ersoy, *Düzyazılar Makaleler-Tefsirler-Vaazlar*, 456.)

²⁸ Ali Nihat Tarlan, *Muhammed İkbâl'in Üç Eseri: Yolcu, Ey Şark Kavimleri, Kölelik*, çev. Ali Nihat Tarlan, Eser Matbaası, İstanbul, 1976, 106-107.

²⁹ Seyyid Hâdi Hüsrevşahî, "İkbâl'in Düşünce Dünyası", *Muhammed İkbâl Kitabı (Uluslararası Muhammed İkbâl Sempozyumu Bildirileri)*, İstanbul, 1997, 115; Neşet Çağatay, "Allama Muhammed İqbâl and Mehmet Akif Ersoy", *İslâm İlimleri Enstitüsü Dergisi*, 4, Ankara, 1980, 62; Çelik, "Muhammed İkbâl ve Mehmed Âkif'te Doğu-Batı Düşüncesi", 32.

takip ettiklerini gördüğümüz Akif ve İkbâl'in sahip oldukları İslâm idealini Batı realizmi ile birleştirme ustalığını gösterdiklerini söyleyebiliriz³⁰.

İki çağdaş düşünürün fikriyatının oluşmasında etkili olan mezkûr fikrî unsurların yanında önemli olan diğer bir unsur da tarihî, toplumsal arka plandır diyebiliriz. Zira Akif ve İkbâl'in yaşadığı dönem ve fikirleri birlikte değerlendirildiğinde "her düşünür kendi döneminin çocuğudur" önermesi daha da anlam kazanacaktır. Bir düşünürün fikrî hassasiyetleri ve ilmî ilgileri, öncelikle kendi sosyo-kültürel ortamında baş gösteren problemlere yöneliktir. Ancak bu problemlere dair çözüm arayışında olan düşünürün, kendi sosyo-kültürel coğrafyasında sıkışıp kalması onun başarısını olumsuz yönde etkileyecektir. Dolayısıyla onun geçmişten bugüne taşınan problemlerin tespitini yaptıktan sonra farklı ilmî tavır ve çözüm denemelerini göz önünde bulundurarak gündemine alması bu konudaki başarısını arttıracaktır.³¹ "Özellikle problemlerin ortaya çıktığı ve sürüp gittiği sosyal yapıyı, bu yapının ürettiği kültürel dokuyu ve bu kültürün ifadelendirilip şekillendiği dilin çeşitli fonksiyonlarını bilmek; ayrıca yaşadığı zamanın ilmi verilerini bilip yeni olanı ortaya koymak bir düşünürün ayırt edici özelliği olmalıdır."³² Bütün bu nitelikler hem Mehmet Akif hem de Muhammed İkbâl'de fazlasıyla vardır.

Akif ve İkbâl'in doğduğu 19. yüzyılın ikinci yarısında, Batı dünyası güç birliği yaparak bir zamanlar kendilerini tehdit/tedirgin eden Müslüman devletlere karşı pek çok alanda üstünlük sağlamıştı. Buna karşın Müslüman devletler ise parçalanma ve yok olma tehlikesiyle karşı karşıya gelmişti. Batı medeniyeti karşısında özellikle teknolojik, askerî, siyasî ve ekonomik alanlar olmak üzere pek çok alanda güç kaybeden Osmanlı Devleti, artık içişlerine müdahale edilen bir ülke durumuna düşmüştü. Mısır'ın Fransızlar tarafından işgali, Balkanlarda yaşanan kargaşalar, Girit ayaklanmaları, İngilizlerin oldukça yoğun Müslüman nüfusun yaşadığı Hindistan'ı işgali, Afganistan'da İngiliz kışkırtmasıyla ortaya çıkan siyasî kargaşalar Müslümanlarda büyük bir travmaya neden olmuştu. Düздаğ'ın da tespit ettiği gibi Mehmet Akif'in *Safahat*'ı 20. asrın başlarında İslâm ümmetinin çektiği ıstırapları inleyen mısralarla doludur.³³ Akif, 1918 yılında kaleme aldığı "Şark" adlı şiirinde, gördüğü manzarayı şu şekilde resmetmektedir: "*Yer yer harâb iller, serilmiş hânümanlar, başsız ümmetler, yıkılmış köprüler, çökmüş kanallar, yolcusuz yollar, buruşmuş çehreler, tersiz alınlar, işlemez kollar, bükülmüş beller, incelmüş boyunlar, kaynamaz kanlar, düşünmez başlar, aldırılmaz yürekler, paslı vicdanlar, tegallübler, esâretler, tehakkümler, mezelletler, riyâlar, türlü iğrenç ibtilâlar, türlü illetler, örümcek bağlamış tütmez ocaklar, yanmış ormanlar, ekinsiz tarlalar, ot basmış evler, küflü harmanlar, cemâ'atsiz imamlar, kirli yüzler, secdesiz başlar, gazâ" nâmıyla dindaş öldüren bîçâre dindaşlar, ıpsız âşyanlar, kimsesiz köyler, çökük damlar, emek mahrûmu günler, fikr-i ferdâ bilmez akşamlar!"³⁴*

Sözü edilen şiirinde Batılı devletlerin kanlı bir kâbus gibi asırlardır İslâm ümmetinin üzerine çullandığını ve onlara göz açtırmadığını, bu yüzden de Müslümanların fikirce ve kuvvetçe gelişemeyip hareketsiz kaldıklarını dile getiren Akif, gezdiği diyarlarda, ruhen ve bedenlen, manen ve maddeten mahvolmuş, perişan bir İslâm ümmeti ile karşılaştığını haber vermektedir. Devamında gördüklerinden oldukça hüznlendiğini ve ağladığını söyleyen Akif, Müslümanları boğacak zincirin gitgide daralmakta olduğunu, 350 milyonluk bir ümmetinin neredeyse son nefesini vermek üzere olduğunu üzülen ifade etmektedir.³⁵

Hindistan topraklarının uzun ve planlı çalışmalar neticesinde İngiliz sömürsü haline gelişine şahit olan İkbâl, Batı karşısında yenilgiye uğramış, İngiliz emperyalizmine maruz kalmış, zayıf düşürülmüş ve benliklerinden vazgeçmiş Müslümanların halinden derin bir üzüntü duymuş ve bu durumu tersine çevirmenin çarelerini aramıştır. İkbâl'in yaşadığı dönemde İslam dünyası üzerine ölü toprağı serpilmişçesine derin bir uykudadır. Kendisinden, değerlerinden, etrafında

³⁰ Ali Yıldırım, "Mehmet Akif Ersoy'un Tanrı Anlayışının Felsefi Açından Değerlendirilmesi", *Türk Dünyası Bilgeler Zirvesi: Gönül Sultanları Buluşması*, Eskişehir 2013 Türk Dünyası Kültür Başkenti Ajansı, 159.

³¹ Peker, "Muhammed İkbâl'de Tanrı-Evren İlişkisi", 40.

³² Peker, "Muhammed İkbâl'de Tanrı-Evren İlişkisi", 40.

³³ M. Ertuğrul Düздаğ, *Safahat Tetkikleri*, Med Yay., İstanbul, 1979, 80.

³⁴ Ersoy, *Safahat*, 378.

³⁵ Ersoy, *Safahat*, 378-379.

olup bitenden bihaberdir.³⁶ O sıralarda Osmanlı'nın yıkılış aşamalarını takip eden, Kurtuluş Savaşı'nın en acıklı, en trajik sahnelerine bizzat katılarak şahit olan Akif³⁷, tıpkı çağdaşı İkbâl gibi bütün olumsuz manzaraya rağmen bir milletin yeniden var olma mücadelesinde oldukça önemli sorumluluklar ve rol üstlenmiştir. Bununla birlikte Akif ve İkbâl, sadece yaşadıkları coğrafyadaki Müslümanları değil, tüm İslâm âlemini yakından gözlemleyen, bu gözlemleri neticesinde yaşanan buhranların kaynağını tespit eden, bununla da yetinmeyerek problemlerin çözümü için kafa yoran, aydın sorumluluğuyla hareket eden iki dava adamı olarak tarih sahnesindeki yerlerini almışlardır.

2. TEVHİD, SÜREKLİ YARATMA VE ÂLEMİN DİNAMİK YAPISI

“Allah'ın zâtında ve sıfatlarında bir ve tek olduğunu zihin ve kalp yoluyla kabul edip bağlanmak”³⁸ anlamına gelen tevhid, “inanca ve inancın sistematik yapısına rengini veren en temel ilkedir.”³⁹ Kur'an'dan ilham alan iki düşünürün de felsefesine hayat veren temel düstur Kur'an'ın çekirdek kavramı olan tevhiddir diyebiliriz. Nitekim İkbâl'in şiirlerinde kelime-i tevhiddeki “lâ” ve “illâ” tevhidin iki temel unsuru olarak karşımıza çıkmaktadır. Onun şiirlerinde “lâ” ve “illâ” birbirini tamamlayan ve Allah'tan başka her türlü otoriteyi reddeden iki remiz olarak kullanılmaktadır. İkbâl'in nazarında her türlü mücadelenin başlangıcı olan “lâ”nın “illâ”sız hiç bir anlam ve değeri yoktur. Çünkü “lâ”, “illâ”nın neticeye ulaşması, yani “illâ” ile istisna edilen Allah'ın tenzih edilmesi için gereklidir.⁴⁰ Müslümanların yaşadığı problemler ve çektiği bütün sıkıntı ve ıstıraplar “lâ” ve “illâ”nın yani tevhidin layığıyla anlaşılmasından dolayıdır. Bu anlamda Müslümanların kurtuluşa ermesi bütün olumsuzluklara “lâ” ile isyan edip “illâ” ile Allah'ın otoritesine bağlanması, “lâ ilâhe illallah”ı benliğine katmasıyla mümkündür.⁴¹

Temel kaygısı Müslümanların içinde bulunduğu buhranlara çözüm aramak olan İkbâl, sosyal hayatın İslâm'ın iki zorunlu esası üzerine kurulması gerektiğini vurgulamaktadır. Ona göre bu esaslar Allah'ın birliği ve Hz. Muhammed'in peygamber oluşudur.⁴² İkbâl ısrarla üzerinde durduğu bu iki esası toplumu harekete geçirecek iki temel dinamik olarak görmektedir. Şiirlerinde sıklıkla tevhid inancının gücü ve etkisinden bahseden İkbâl'e göre, her türlü başarının anahtarı tevhid inancıdır.⁴³

Aynı kaygılarla yola çıkarak, buhranlara çözüm arayışı içinde olan Akif de Yüce Allah'ın yaratılmışlara ait özelliklerden münezzeh olduğunu ifade eden isim ve sıfatlarını gerek *Safahat*'ta gerekse düzyazı, tefsir ve vaazlarında sıklıkla kullanarak tevhid inancına bağlılığını ifade etmektedir. Akif'e göre Allah, her şeyi yaratan, âlemde muhteşem bir düzen kuran ve bu düzenin devamını sağlayan, her şeye gücü yeten, her şeyin kaderini tayin eden yüce bir varlıktır. O, Allah'ı tanımlama amacına yönelik bütün çabaların başarısız kalacağını ifade etse de⁴⁴ Yüce Varlığı tecellileri ve fiillerinin etkisi ölçüsünde tanımlamaya çalışır.⁴⁵ Akif'in, Allah'ı tanımlama çabasında, özellikle O'nun faal yönünü ifade eden, hareket ve eylemi çağrıştıran isim ve sıfatlarını

³⁶ H. Yasemin Mumcu, “İki Mütefekkir Şair Mehmet Akif Ersoy ve Muhammed İkbâl'in Gözünden İslâm Âlemi”, *Mehmed Akif, Âsım ve Gençlik Bildiriler*, Ankara, 2015, 22.

³⁷ Mehmet Akif'in yaşadığı dönemin sosyal, siyasî, kültürel ve edebî ortamı hakkında bir değerlendirme için bkz., Yetiş, *Bir Mustarip Mehmet Akif Ersoy*, 45-70.

³⁸ Bekir Topaloğlu-İlyas Çelebi, *Kelâm Terimleri Sözlüğü*, İsam Yay., İstanbul, 2010, 318.

³⁹ Şaban Ali Düzgün, “Kur'an'ın Tevhid Felsefesi”, *Kelâm Araştırmaları*, 3/1 (2003), 3.

⁴⁰ Annemarie Schimmel, *Peygamberâne Bir Şair ve Filozof Muhammed İkbâl*, çev., Senail Özkan, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara, 1990, 33; İhsan Süreyya Sırma, “İkbâl'in Düşüncesinde “Lâ” ve “İllâ”nın Analizi”, *Muhammed İkbâl Kitabı, Muhammed İkbâl Kitabı (Uluslararası Muhammed İkbâl Sempozyumu Bildirileri)*. İstanbul, 1997, 100.

⁴¹ Muhammed İkbâl, *Hicaz Armağanı*, çev., Ali Nihat Tarlan; İstanbul, 1968, 40.

⁴² Mevlüt Uyanık, “Muhammed İkbâl'e Göre Çağdaşlık Kavramı”, *İslâmî Araştırmalar*. 7/1, 89.

⁴³ Muhammed İkbâl, *Bang-i Derâ*, çev., Ahmet Asrar, (*Doğudan Esintiler* içinde), İstanbul, 1981,73.

⁴⁴ “Bakîyi beşer her ne kadar etse de tenzîh,

Fâniyyeti icâbı, eder kendine teşbîh!

İtlâka nasıl yol bulabilsin ki tefekkür?

Eşbâhi görür eyler iken ruhu tasavvur!” (Ersoy, *Safahat*, 15.)

⁴⁵ Akif'in bu düşüncesinden hareketle onun agnostik bir tavır sergilediği sonucu çıkarılmamalıdır. Zira o, Allah'ın pek çok isim ve sıfatıyla ve tecellileriyle tanınması gerektiğini düşünür. Allah'ı tasvir etme çabalarının başarısız kalması, insanın ruhani varlıkları tam olarak tasavvur edememesinden ve düşüncenin bedene takılı kalmasından kaynaklanmaktadır. (Yıldırım, “Mehmet Akif Ersoy'un Tanrı Anlayışının Felsefî Açından Değerlendirilmesi”, 164.

ön plana çıkardığı göze çarpmaktadır.⁴⁶ Onun bu tutumu, “Yüce Allah’ın mahiyetini bilemeyiz, dolayısıyla Allah-insan ilişkilerini anlamaya yoğunlaşmamız gerekir” şeklinde ifade edebileceğimiz bir anlayışı benimsediğini göstermektedir.

Akif’in; “Hâlık”,⁴⁷ “Hallâk”,⁴⁸ “Sâni”⁴⁹, “Hâlık-ı Mübdi”⁵⁰, “Hâlık-ı Âlem”⁵¹ gibi Allah’ın yaratıcı vasfını ifade eden çeşitli kavramlara yer vermesi, ifadeyi güçlendirme gayesinden öte bir anlam taşımaktadır. Onun, yaratma anlamı taşıyan söz konusu kavramlara yer verdiği her mısradaki, Allah’ın hiç durmadan, sürekli olarak yaratma faaliyetine devam ettiğine dikkat çekilmektedir.⁵²

*“Ne dinlenir, ne de âtil kalır, velev bir an,
Şu’ûn-i hilkatî teksif edip yaratmaktan.”⁵³*

Yukarıdaki mısralarda bazı Kur’an ayetlerine⁵⁴ telmihle Yüce Allah’ın yaratma faaliyetine her an devam ettiğini dile getiren Akif, “Durmamalım” adlı şiirinde; “O her an yeni bir iştedir”⁵⁵ mealindeki ayetin adeta manzum bir tefsiri olarak değerlendirebileceğimiz aşağıdaki mısralarda Kur’an’ın dinamik ulûhiyet anlayışına ve âlemin dinamik yapısına dikkat çekmektedir:

*“Şöyle gözden geçse bir hilkat temâşâ-hânesi:
Çıkmıyor bir zerre fa’âliyyetin bîgânesi.
Âsûmânî, hâkdânî cümle mevcûdat için
Kurtuluş yok sa’y-i dâimden, terakkîden bugün.
Yer çalışsın, gök çalışsın, sen sıkılmazsan otur!
Bunların hakkında bilmem bir bahânen var mı? Dur!
Mâsivâ bir şey midir, boş durmuyor Hâlık bile:
Bak tecellî eyliyor bin şe’n-i gûnâgûn ile.
Ey, bütün dünyâ ve mâfihâ ayaktayken, yatan!
Leş misin, davranmıyorsun? Bâri Allah’tan utan!”⁵⁶*

Akif’e göre bütün atomlar çalışmayla meydana geldiği gibi, maddenin enerjiye dönüşmesi de çalışarak, hareket ederek gerçekleşmektedir. Keza zaman ve mekân ancak çalışmanın mahsulüdür. Ay, yıldızlar, gökyüzü varlıklarının tamamı bir aile intizamı içerisinde, birbiriyle asla kavga etmeden, uyum içerisinde gece gündüz çalışmaktadırlar.⁵⁷

*“Kamer çalışmadadır, gökle yer çalışmadadır,
Güneş çalışmada, seyyareler çalışmadadır,
Didinmeden geri durmaz nücûm-ı gûsidâr,
Bütün alın teridir durmayıp yağın envâr.”⁵⁸*

⁴⁶ Yıldırım, “Mehmet Akif Ersoy’un Tanrı Anlayışının Felsefi Açından Değerlendirilmesi”, 162.

⁴⁷ Ersoy, *Safahat*, 23.

⁴⁸ Ersoy, *Safahat*, 158.

⁴⁹ Ersoy, *Safahat*, 27.

⁵⁰ Ersoy, *Safahat*, 15.

⁵¹ Ersoy, *Safahat*, 27.

⁵² Yıldırım, “Mehmet Akif Ersoy’un Tanrı Anlayışının Felsefi Açından Değerlendirilmesi”, 163.

⁵³ Ersoy, *Safahat*, 197.

⁵⁴ Bakara, 2/255; Kâf, 50/38.

⁵⁵ Rahman, 55/29

⁵⁶ Ersoy, *Safahat*, 23.

⁵⁷ Süleyman Hayri Bolay, “Mehmet Akif”, *Gençlik ve Din (TDV Kadın Kolları Konferans ve Panelleri: 1996-97)*, TDV Yay., Ankara, 1998, 210.

⁵⁸ Ersoy, *Safahat*, 198.

Akif, bu şekilde, insanın içinde yaşadığı âlemi gözlemlemesi neticesinde oradaki dinamizmin ve sürekli yaratmanın farkına varabileceğini ifade etmektedir. Ona göre âlemin ibret nazarıyla gözlenmesi oradaki gerçekliği keşfetmemizi sağlayacak, bu da bizi harekete geçirecek, dinamizm sağlayacaktır. Nitekim İslâm âleminde her zerrenin kalbinde bir güneş sistemi bulunduğunu gören; madenlerin bile bir gelişme devresi geçirdiğini cansız cisimlerin dilinden duyan ârifleri, âlimleri vardı.⁵⁹ Ancak Kur'an'ın uyarılarına rağmen "İslâm âlemi asırlardan beridir göklerin ve yerlerin dilinden bir şey anlamaz oldu! Kudret elinin kâinat kitabına yazdığı sayfaları okuyamadıktan başka; gece gündüz okuduğumuz Allah tarafından indirilmiş kitap da neredeyse bize hiçbir şey söylemeyecek hale gelecek."⁶⁰ O'nun yaratmasının daim olduğunu ve Allah'ın ezeli kanunlarının (sünnetullah) asla değişmeyeceğini sıklıkla hatırlatan⁶¹ Mehmet Akif, Müslümanların Kur'an'ın ilkelerinden vazgeçerek, yine Hz. Muhammed'in örneğini göz ardı ederek yanlış bir algı içerisine girdikleri, bu yüzden de dinamizmlerini kaybederek durağan hale geldikleri tespitini yapmaktadır.

Akif, Allah'ın kanunlarının ebedî olduğunu, sünnetullahın hiçbir noktasının bir müminin keyfi hatta bütün Müslümanların kıymetli hatıraları için bile asla değişmeyeceğini hatırlatarak⁶², sünnetullahı aykırı hareket etmenin faturasının çok ağır olacağı uyarısında bulunuyor: "Kur'an'ın muhkem ayetleri bize gösteriyor ki milletlerin saygınlık göğünün en üstünden mahkûmluğun en aşağı katına yuvarlanması; sonunda varlıklarına başkaları tarafından son verilmesi hep o kanunların çizmiş olduğu fitrat yolunu bırakmalarından ileri gelmiştir. Yoksa o yolu takip edenler, Allah'ın hudutlarının dışına çıkmayanlar için böyle bir son düşünülemez. Zaten tarihin tekerrürden başka bir şey olmaması da yaratılış kanunlarının istisna kabul etmemesindedir."⁶³

Görülüyor ki Akif, ataletе düşmüş Müslüman toplumlara tekrar dinamizm kazandırmak ve onu harekete geçirmek için enerjinin, dinamizmin ve çalışmanın ilahi kaynağına yönelerek motivasyon sağlamaya çalışmaktadır.⁶⁴ Nitekim Kur'an'da sürekli olarak insanın dikkati âlemde yaşanan gerçekliğe çekilmektedir.

Kur'an'ın sözü edilen uyarılarını önemseyen İkbâl'e göre, âlemin incelenmesi ve bu konuda derin derin düşünülmesi gerektiği yolundaki çağrının amacı, âlemin gerçeğin bir simgesi olduğunu hatırlatmaktır.⁶⁵ İşte bu nedenle Kur'an, gerçeğin gözle görülür yönleri üzerinde ısrarla durmaktadır.⁶⁶ Âlem gerçeğin bir simgesi ise, Allah ile âlem arasındaki bağ, tıpkı insan ile karakteri ve ahlâkı arasındaki bağ gibidir. Kur'an buna "sünnetullah" demektedir. Dolayısıyla âlemi bilmek, Allah'ı bilmek demektir. Âlemi ilmî bir faaliyet olarak inceleyen insan, bir anlamda Mutlak Zât ile ilişki içerisinde olma çabasıdır.⁶⁷

İkbâl'e göre Kur'an'ın duyularla hissedilebilen ve elle tutulabilen gerçekleri görmeye daveti⁶⁸ neticesinde, âlemdeki dinamizmi ve potansiyeli müşahede eden Müslümanlar, akıl ve mantık yolculuklarının ilk safhalarında büyük bir hayranlıkla okuyup ezberledikleri Antik Yunan felsefesini çürütmeye ve buna şiddetle muhalefet etmeye başlamışlardır.⁶⁹ İlim ve hikmeti aramada duyularla hissedilen gerçeklere önem verilmesi İslam kültürünün oluşmasında önemli bir etken olmuştur. Dolayısıyla, Müslümanlar arasında tecrübî metodun gelişmesi, Yunan felsefesi ile her hangi bir uzlaşma neticesinde değil, bununla sürekli zihnî çatışma neticesinde olmuştur.

⁵⁹ Ersoy, *Düzyazılar, Makaleler, Tefsirler, Vaazlar*, 325.

⁶⁰ M.Akif; "Nasrullah Kürsüsünde" Sebilü'r-Reşad, 15 Rebiulevvel 1339, C: 18, S: 464, ss.249-259.

⁶¹ "Her yerde, ta ezelde meş'iyet-i ilâhiye muktezasınca ibda' olunan bu hükümlerin, bu kanunların, bu ahkâmın hiçbir maddesi, hatta hiçbir kelimesi, hiçbir noktası değişmez." M.Akif; "Nasrullah Kürsüsünde" Sebilü'r-Reşad, 15 Rebiulevvel 1339, C: 18, S: 464, ss.249-259.

⁶² Ersoy, *Düzyazılar, Makaleler, Tefsirler, Vaazlar*, 347.

⁶³ Ersoy, *Düzyazılar, Makaleler, Tefsirler, Vaazlar*, 327.

⁶⁴ Bolay, "Mehmet Akif", 210.

⁶⁵ İkbâl, *The Reconstruction of Religious Thought in Islam*, 11.

⁶⁶ Bkz. Bakara, 2/164; En'am, 6/97-99; Furkan, 25/45-46; Ğaşiye, 88/17-20; Rum, 30/22.

⁶⁷ İkbâl, *The Reconstruction of Religious Thought in Islam*, 45.

⁶⁸ Lokman, 31/29-30; Fatır, 35/13; 23; Furkan, 25/45-46; Yasin, 36/37; Mü'minun, 23/115; 49.

⁶⁹ İkbâl, *The Reconstruction of Religious Thought in Islam*, 102.

Bu ifadelerden hareketle İkbâl'in, Müslümanların dinamik bir ulûhiyet ve dinamik insan tasavvurunu kaybetmelerinde Yunan felsefesinin, bilhassa da Platon'un etkili olduğunu düşündüğünü söyleyebiliriz. Ona göre âlemi yaratan Tanrı, bu yaratma faaliyetinden sonra onunla bağlantısını kesmemiştir. Oysa Platon'un pasif bir konuma itilmiş Tanrı anlayışı dünyaya değer vermemeyi, ondan yüz çevirmeyi esas alan bir tasavvura kaynaklık etmiştir.⁷⁰ Hâlbuki Kur'an'ın ortaya koyduğu Allah anlayışında en önemli unsurlardan biri "yaratıcılık"tır. Zira Allah, yaratma işlemine her an devam etmektedir. Bu anlamda, âlem de tamamlanmış, bitmiş, Allah'ın artık müdahale etmediği bir yapı durumunda değildir. İkbâl'in nazarında, âlemin önceden düşünülerek yapılmış bir plânın zamanla bilgili bir şekilde işleyişi olduğu yolundaki görüşten Kur'an'ın görüşüne daha yabancı bir şey olamaz. Ona göre genişleme ve büyüme yeteneğine sahip olan âlem, yüzlerce yıl önce yaratanın elinden çıkmış, üretimi tamamlanmış ölü bir madde değildir.⁷¹ Kısacası, âlemin dinamik bir yapıya sahip olduğu ve kâinatın sürekli gelişen, büyüyen ve yayılmasında hiç bir sınır bulunmayan bir organizma olduğu İkbâl'in ısrarla vurguladığı bir konudur. Âlemde yaratma fiilinin her an devam ettiği yönündeki iddiasını ispatlamak için İkbâl'in Kur'an'dan gösterdiği referans ise, "*Allah yaratıklarına istediğini ilave eder.*"⁷² ayetidir. Ona göre, önceden belirlenmiş bir amaca ulaştırıcı bir süreç olarak kabul edilen âlem, bağımsız, sorumlu ve iyi ahlaklı unsurların diyarı değildir. Sadece ipleri arkadan çekilmek suretiyle hareket ettirilen kuklaların oynatıldığı bir sahnedir.⁷³

Görüldüğü gibi Akif ve İkbâl, tamamen dinamik bir ulûhiyet ve dinamik bir âlem anlayışına sahiptirler. Kur'an'ın, "*O her an yeni bir iştedir.*"⁷⁴ ifadesini temel almış görünen Akif ve İkbâl, her şeyi ezelde irade etmiş bir Allah tasavvuru yerine iradesini ve yaratma faaliyetini doğanın ve insan iradesinin hareketiyle müteakabil ortaya koyan dinamik bir Allah tasavvurunu benimsemektedirler.

3. YARATICI FAALİYETE İŞTİRAK EDEN BİR VARLIK OLARAK İNSAN

Mehmet Akif ve İkbâl, insanın fitratında var olan güç ve imkânlarını, âleme yön verme kabiliyetini vurgulamak için oldukça etkili ifadeler kullanmaktadırlar. İnsanı yaratıcı faaliyete iştirak eden bir varlık olarak görme ve tanımlama her iki düşünürün felsefesinde önemli bir yer kaplamaktadır. İstiklal Şairi aşağıdaki mısralarda "ey dipdiri meyyit! diye hitap ettiği; histen yoksun, hareket kabiliyetini yitirmiş, adeta leş kesilmiş miskin ve tembelleri, her an yaratma faaliyetine devam eden Allah'ın halifesi olarak kendi işlerinde faal olmaya, üzerine düşen sorumlulukları yerine getirmeye davet etmektedir. İnsanı "yaratıcı faaliyete iştirak eden bir varlık" olarak görme ve tanımlama, Mehmet Akif'in mısralarında;

"Âlemde ziyâ kalmasa, halk etmelisin, halk!

Ey elleri böğründe yatan, şaşkın adam, kalk!

Herkes gibi dünyâda henüz hakk-ı hayâtın Varken"⁷⁵ şeklinde yankı bulurken İkbâl'in felsefesinde de oldukça önemli bir yer kaplamaktadır. İkbâl'in, "Peyam-ı Meşrık" adlı kitabında Allah insana şöyle seslenmektedir;

"Cihanı ben aynı su ve çamurdan yarattım.

Sense ortaya İran, Tatar, Zenci çıkardın.

Ben topraktan saf, halis demir yaratmıştım.

Sense kılıç, ok ve tüfenk yarattın.

Çemenin fidanını yarattığın balta ile kestin ve parçaladın.

⁷⁰ Tuncay İmamoğlu, "Mehmet Akif Ersoy'da Düşünce-Eylem İlişkisi", *İLTED*, Erzurum 2016/1, S. 45, 23.

⁷¹ İkbâl, *The Reconstruction of Religious Thought in Islam*, 44.

⁷² Fâtır, 35/1.

⁷³ İkbâl, *The Reconstruction of Religious Thought in Islam*, 44.

⁷⁴ Rahmân, 55/29.

⁷⁵ Ersoy, *Safahat*, 167.

*Ondan şarkı söyleyen kuşa bir kafes yaptın*⁷⁶

İkbal tarafından yaratıcı faaliyete iştirak eden bir varlık olarak görülen insanın Allah'a verdiği cevapta ise oldukça dikkat çekici ifadeler yer almaktadır;

“Sen geceyi yarattın, bense çırağ yarattım,

Yarattığın topraktan bense kadeh yarattım.

Issız çöller, kuş uçmaz dağlar, vadiler yarattın,

Bense hiyabanlar, gülle süslenmiş bağlar ve bahçeler yarattım.

Bana iyi bak, ben taştan ayna yapan varlığım,

*Bana iyi bak, ben zehirden bal yapan varlığım.*⁷⁷

Görüldüğü gibi, İkbal bu şiirinde insanın, Allah'ın yarattığı hammaddeyi şekillendirebilme, bu hammaddelerden yeni ürünler elde edebilme gücüne sahip bir varlık olduğunu söylemektedir. İşte İkbal'in nazarında insanı diğer varlıklardan ayıran en önemli özellik üretebilme potansiyelidir. İnsanı değerli kılan onun yaratıcılık özelliğidir.⁷⁸ Zira Allah'ın yaratmış olduğu bütün varlıklar içinde onun yaratıcı hayatına şuurlu bir şekilde iştirak etmeye muktedir olan tek varlık insandır.⁷⁹

Mehmet Akif ve İkbal, yukarıdaki ifadeleriyle ve dinamizme teşvik eden yaklaşımlarıyla farklı bir Tanrı imgesiyle karşımıza çıkmaktadırlar. Mehmet Akif Ersoy'un *Safahat*'ta yer alan şiirlerindeki Allah inancını fenomenolojik bir değerlendirmeye tabi tutan Ünal, Ersoy'un yukarıda verdiğimiz şiirinde de yansımalarını gördüğümüz farklı bir Tanrı imgesi sunduğu tespitini yapmıştır. Buna göre Akif, ağırlıklı olarak “Sakin Tanrı İmgesi” ile karşımıza çıkarken, moral konularda dara düştüğü anlarda “Faal ve Müdahaleci Tanrı veya kurtarıcı Tanrı ve Baba Şefkatli Tanrı” tipolojileri de sunmaktadır.⁸⁰

“İnsanın günlük hayatına fazla müdahale etmeyen ve insanların da dua ve ibadetlerinde işlerine karıştırılmamasını istediği tanrı tipi”⁸¹ şeklinde tanımlanan Sakin Tanrı (deus otiosus) tipolojisini şiirlerinde sıklıkla kullanan Mehmet Akif, böylece İslâm anlayışının da en temel ayırt edici özelliğini ortaya koymaktadır.⁸² Ancak bu ifadeler Allah'ı her şeyin yaratıcısı olarak gören Akif'in deist bir anlayışı benimsediği anlamına gelecek şekilde yorumlanmamalıdır. Zira o birçok şiirinde ve vaazında zor ve sıkıntılı durumlardan Türk Milletini kurtarması için Yüce Yaradan'dan yardım dilemekte, dua ve niyazda bulunmaktadır.

Aslında Mehmet Akif, Allah'ın insandan istediğini insanın Allah'tan istemesine, kaderlerine ölü gibi teslim olmalarına tepki göstermektedir. Başka bir ifadeyle o, *Bugün Allah için ne yaptın?* sorusuyla yaşam atılımını insana bağlayan düşüncenin, farkına varmadan *Bugün Allah benim için ne yaptı?* hazırcılığına dönüştürülmesine⁸³ “Hüdâ'yı kendine kul yaptı, kendi oldu Hüdâ” diyerek isyan etmektedir. Akif'in bu isyanı Fatih Kürsüsünde şu şekilde yankılanmaktadır:

“Bırak çalışmayı, emret oturduğun yerden. Bütün özel işlerini ecîr-i hâs'ın (özel hizmetçi) yapacaktır. Sabahleyin evden çıkarken ne yapılacağını not et, gerisine karışma. Yapılması gereken ne varsa bu işleri yapmakla görevli olan Rabbin yapacaktır. Artık sen üzerine düşeni yaptın, şimdi doğruca kahveye gidebilirsin. Sakın çoluk-çocuk aç sefil kalıyor diye üzülme. Allah senin bütün

⁷⁶ İkbal, *Şarktan Haber*, 73.

⁷⁷ İkbal, *Şarktan Haber*, 74.

⁷⁸ İbrahim Kaplan, *Kelama dair Görüşleriyle Muhammed İkbal*, Üç Mart Press, Kütahya, 2008, 132.

⁷⁹ İkbal, *The Reconstruction of Religious Thought in Islam*, 76; İkbal'in yaratıcı faaliyete iştirak eden bir varlık olarak tanımladığı insan anlayışına dair bir değerlendirme için bkz., Mehmet S. Aydın, “İkbal'in Felsefesinde İnsan, AÜİFD., XXIX, 88 vd.

⁸⁰ Mustafa Ünal, “Mehmet Akif Ersoy'un Şiirlerinde Allah İmgesinin Fenomenolojisi”, *Prof. Dr. Harun Güngör Armağanı*, Haz., Mustafa Argunşah-Mustafa Ünal, Keist Yay., İstanbul, 2010, 347.

⁸¹ Mircea Eliade-Ioan P. Couliano, *Dinler Tarihi Sözlüğü*, çev., Ali Erbaş, İstanbul, 1997, 37.

⁸² Ünal, “Mehmet Akif Ersoy'un Şiirlerinde Allah İmgesinin Fenomenolojisi”, 347.

⁸³ Şaban Ali Düzgün, *Dini Anlama Kılavuzu*, Otto Yay., Ankara, 2017, s. 57-58.

işlerini eksiksiz olarak yapan görevlin (vekil-i umûnrun) değil mi? Sen keyfine bak. Onun hazîne-i in'âmını kendi veznen gibi düşün ve ne kadar masrafın olursa O'na havale et. Silâhı kullanan, sınırda nöbet bekleyen, levâzımın bittiğinde ekleyecek olan askerın O! Kumandası altındaki meleklerden oluşan ordu ile senin hesâbına düşmanlarını bozguna uğratacak olan O! Başın sıkıştığında o nazlı sesin ile "Yetiş!" demen yeterli; ya kendisi gelecektir, ya da Hızır'ı gönderecektir. Evinde hastalanan varsa, tedavi etmek O'nun borcudur. *Demek ki: her şeyin Allah... Yanaşman, ırgadın o; Çoluk çocuk O'na âid; lalan, bacın, dadın O; Vekil-i harcin O; kâhyan, müdür-i veznen O; Aliş seninse de, mesûl olan verişten O; Denizde cenk olacakmış... Gemin O, kaptanın O; Ya ordu lâzım imiş... Askerin, kumandanın O; Köyün yasakçısı; şehrin de baş muhassılı O; Tabîb-i âile, eczâcı... Hepsi hâsılı o. Ya sen nesin? Mütevekkil! Yutulmaz artık bu! Biraz da saygı gerektir... Ne saygısızlık bu! Hudâ'yı kendine kul yaptı, kendi oldu Hudâ; Utanmadan da tevekkül diyor bu cürete... Ha?*⁸⁴

Yanlıı kader ve tevekkül anlayışıyla, eli kolu bağı vaziyette her şeyi Allah'tan bekleyen zihniyeti bu şekilde eleştiren Akif, "Durmayalım" adlı şiirinde de medeniyet yarışında geri kalmanın ölmekle eş anlamlı olduğunu belirterek, Allah'ın müdahalesini beklemek yerine harekete geçmeyi önermekte, bunun daha makul bir yöntem olduğunu vurgulamaktadır. Ona göre tekrar ihtişamlı günlere kavuşabilmenin yolu çalışma ve gayretten geçer. Zira Allah "insana kendi çalışmasından başka bir şey yoktur"⁸⁵ buyurmaktadır. Yer çalışmakta, gök çalışmakta, Allah her an yaratma faaliyetine devam etmektedir. Hal böyleyken, bütün dünya ve üzerindkiler ayaktayken yatan, davranmayan adeta leş kesilmiştir ve Allah'tan da utanmamaktadır.⁸⁶ Yine "Hasbihal" adlı şiirinde Peygamber Efendimiz'in; "bugünün işini yarına bırakan (müsevvipler) helâk olur" uyarısını hatırlatan Akif, kurtuluıa erişmenin yolunun çalışmaktan geçtiğini, bunun bir yaratılış kanunu olduğunu vurgulayarak Türk Milleti'ni tembellikten vazgeçmeye davet etmektedir:

"Müsevvipler için dünyada mahvolmak tabîdir.

*Bu bir kanun-i fıtrîdir ki yok te'vili: kat'idir."*⁸⁷

İnsan da kâinatın bir parçası olarak Allah'ın irade ve kudretiyle ortaya konan bu kanunlara tâbidir ve hayatiyetini harekete borçludur. Yaşama heves ve ümidini yitiren insan yok olmaya mahkûmdur. Bundan dolayı bir an bile olsa bu ilkeyi aklından çıkarmamalıdır. Tanrı'nın dahi "boş durmadığını" hatırlatan Akif; hareket kabiliyetini, gayret ve ümidini kaybeden insanlara en azından bundan utanarak çalışmayı terk etmemelerini tavsiye eder.⁸⁸

Akif'in çalışma ve harekete geçmenin önemini Allah'ın bile her an yaratma faaliyetine devam ettiği analojisini, akılcılığı kendine ve sitemine ilke edinmiş olan Maturidî gibi sunması oldukça dikkat çekicidir.⁸⁹ Kaldı ki, şeriat da insana sürekli olarak faal olmayı, çalışmayı emretmektedir. Bundan dolayı "Bekâyı hak tanıyan sa'yı vazife bilir."⁹⁰ Hatta ona göre, İslâmiyet bizi çalışmaya ve kazanmaya teşvik etmekle kalmıyor, onu üzerimize farz kılıyor; çalışmayı, hareketi terk edeni dinin vecibelerinden birini terk etmiş gibi tenkit ediyor.⁹¹ Kur'an'ın çalışmayı teşvik eden ayetleri, bunun yanı sıra Hz. Peygamber'in bunu kuvvetlendiren hadislerini hareket ilkesi olarak kabul eden ilk Müslümanların seksen yıl gibi bir sürede Romalıların sekiz yüz sene zarfında erişemedikleri geniş bir nüfuz ve saltanat alanına sahip olduklarını hatırlatan Akif, bugün kalplerdeki o cesaretin, o İslâmî gayretin neden kaybolduğunu sormaktadır. Bu cesaret ve

⁸⁴ Ersoy, *Safahat*, 209-210.

⁸⁵ Necm, 53/39.

⁸⁶ Ersoy, *Safahat*, 23.

⁸⁷ Ersoy, *Safahat*, 115.

⁸⁸ Yıldırım, "Mehmet Akif Ersoy'un Tanrı Anlayışının Felsefi Açıdan Değerlendirilmesi", 169.

⁸⁹ Ünal, "Mehmet Akif Ersoy'un Şiirlerinde Allah İmgesinin Fenomenolojisi", 349; Esasında Mehmet Akif'in eserlerinde Maturidî akılcılığının pek çok tezahürünü görmek mümkündür. Ancak kanaatimce bu müstakil bir çalışmanın konusudur.

⁹⁰ Ersoy, *Safahat*, 196.

⁹¹ Mehmet Akif Ersoy, "Sa'y ve Amelin Nazar-ı İslâm'daki Yeri", *Sırat-ı Müstakim*, 23 Teşrinievvel 1324, 10 Şeval 1326 (4 Kasım 1908), C. 1, adet 11; Ersoy, *Düzyazılar, Makaleler, Teşirler, Vaazlar*, 63.

gayretin kaybolmasında, dinamizmin yerini durağanlığın almasında ahiretin sonsuz, dünya hayatının ise geçici olduğunu vurgulayan ayetlerin dünyanın tamamen önemsiz olduğu şeklinde yorumlanmasının payına dikkat çeken Akif, bunun da cehaletten kaynaklandığı tespitini yapmaktadır.⁹²

“Hatadır ahiretten beklemek dünyada her hayrı;

Öbür dünya bu dünyadan değil, hem hiç değil, ayrı.” diyerek dünya-ahiret dengesine ve ahireti kazanmanın bu dünyadan geçtiğine dikkat çeken Akif;

“Dilinden ahiret düşmüyor ey Müslüman, lakin,

Onun hakkında atıl bir heves mahsul-i idrâkin!” diyerek ahireti dilinden düşürmeyen Müslümanı atalete sürükleyen şeyin bu konudaki cehaleti olduğuna işaret etmektedir. Burada hemen belirtmeliyiz ki Mehmet Akif dinî zihniyetle cehalet ve tembellik arasında doğrudan bir ilişki kurmaktadır.⁹³ Ona göre İslâm toplumunun gerçek düşmanı (hasm-ı hakikisi) cehalettir. İslâm dünyasının maruz kaldığı zilletten kurtulabilmesi için önce cehaletle savaşını kazanması, sonra da “maskaralık”⁹⁴ olarak nitelendirdiği tembelliği yenmesi gerekmektedir. Ona göre cehalet dinin doğru anlaşılmasına engel olmuş, bundan dolayı temel konularda dinin apaçık kaynakları yerine hurafeler esas alınmıştır. Bunun yanı sıra Peygamber adına yanlış şeyler uydurularak İslâm’dan bambaşka bir din ortaya çıkmıştır. Ortaya çıkan bu yanlış din algısı da tembelliği besleyen bir ortam hazırlamıştır. Kısaca önce cehalet kendine uygun bir dinî zihniyet hazırlamış, sonra da bu zihniyet tembelliği olumlayıp meşrulaştırmıştır.⁹⁵ Şeriat “çalış!” dedikçe Müslüman çalışmamış durmuş, onun hesabına birçok hurafeler uydurmuş, sonunda bir de tevekkül sıkıştırıp araya, zavallı dini çevirmişti onunla maskaraya.⁹⁶

Akif’in dinamik ulûhiyet anlayışının bir uzantısı olarak benimsediği hareket prensibi bütün eserlerinde “çalışma”⁹⁷, “faaliyet”,⁹⁸ “gayret”,⁹⁹ “sa’y”,¹⁰⁰ “sa’y-i dâim”¹⁰¹, “davranma”,¹⁰² “cedel”,¹⁰³ “koşma”,¹⁰⁴ “seyr”,¹⁰⁵ “seyyal”,¹⁰⁶ “terakki”,¹⁰⁷ ‘vazife”,¹⁰⁸ “azim”¹⁰⁹ gibi kelime ve kavramlarla yoğun bir şekilde işlenmiştir. Görüldüğü gibi bu kavramların her biri, bir dinamizmi, bir canlılığı, bir ilerleme ve bir gelişmeyi ifade etmektedir.¹¹⁰ Mehmet Akif’in, tasavvufun özellikle Vahdet-i Vücûd mesleğinin arkasına gizlenerek haramı, meskeneti, dünyaya boş vermişliği telkin eden anlayışına eleştirisinin gerisinde de onun hareket prensibinin olduğu söylenebilir. Mehmet Akif’in:

Sürdüler Türk’e “tasavvuf” diye olgun şırayı

Muttasıl şimdi “hakikat” kusuyor Sıdkı Dayı

⁹² Ersoy, *Düzyazılar, Makaleler, Tefsirler, Vaazlar*, 67.

⁹³ Recep Kılıç, “Cehalet ve Tembellik İle Dinî Zihniyet Arasındaki İlişki Üzerine”, *Dinî Araştırmalar*, 4/11, 8.

⁹⁴ Ersoy, *Safahat*, 209.

⁹⁵ Kılıç, “Cehalet ve Tembellik İle Dinî Zihniyet Arasındaki İlişki Üzerine”, 13-14.

⁹⁶ Ersoy, *Safahat*, 209.

⁹⁷ Ersoy, *Safahat*, 198, 209, 340.

⁹⁸ Ersoy, *Safahat*, 23; Ersoy, “Hicr Suresi’nden, 9. Ayet”, *Sebilürreşad*, 1 Ağustos 1329-11 Ramazan 1331, C. 10.

⁹⁹ Ersoy, *Safahat*, 253, .

¹⁰⁰ Ersoy, *Safahat*, 196.

¹⁰¹ Ersoy, *Safahat*, 23.

¹⁰² Ersoy, *Safahat*, 23.

¹⁰³ Ersoy, *Safahat*, 142, 204.

¹⁰⁴ Ersoy, *Safahat*, 23, 51, 72, 143, 151, 171, 204,

¹⁰⁵ Ersoy, *Safahat*, 22.

¹⁰⁶ Ersoy, *Safahat*, 57.

¹⁰⁷ Ersoy, *Safahat*, 23.

¹⁰⁸ Ersoy, *Safahat*, 196, 268.

¹⁰⁹ Ersoy, *Safahat*, 49, 51, 144, 389; Ersoy, “Hicr Suresi’nden, 9. Ayet”, *Sebilürreşad*, 1 Ağustos 1329-11 Ramazan 1331, C. 10.

¹¹⁰ Yıldırım, “Mehmet Akif Ersoy’un Tanrı Anlayışının Felsefi Açıdan Değerlendirilmesi”, 168.

¹¹⁰ Ersoy, *Safahat*, 168.

Bu cihan boş, yalnız bir rakı bak, bir de şarab” mısralarında tasavvuf ve hakikat kelimelerini tırnak içinde yazması, genel olarak tasavvufu değil, hareket prensibine aykırı olarak meskeneti ve tembelliği, dünyaya boş vermişliği öngören özel bir anlayış biçimini kastettiğini göstermektedir.¹¹¹ Zira Akif’in düşüncesinde, kâinatın varlığını sürdürebilmesi hareket halinde olmasına bağlıdır. Kâinat ve barındırdığı tüm varlıklar Allah Teâlâ’nın koymuş olduğu fiziksel, biyolojik ve toplumsal kanunlara göre hareket eder. Hareket sayesinde varlık hayat bulur, canlılık kazanır. Hareketin olmadığı yerde yokluk meydana gelecektir. İnsan da kâinatın bir parçası olarak meş’iyet-i ilâhiye muktezasınca ibda’ olunan bu kanunlara tâbidir. Dolayısıyla insan, hayatiyetini yine harekete borçludur. Akif’e göre, hareketsizlik yok olmaktadır.¹¹²

Nurettin Topçu’nun ifadesiyle, “Onun sanatında kalbin her türlü çırpıntısı şâirane ifadesini kazanmış bulunmaktadır; yalnız korku yok, ölüm yok bir de melankoli yok. Belki o korkuyu imansızlara, ölümü fanilere, melankoliyi ise Divan edebiyatı ile Enderûn musikisine bağışlamış; bu üçüzlü küçüklükten, aczden kendini kurtarmış ve duygular semasının her tarafında kudretle dolaşan sesi yine üç bölgede harika denecek bir füsün kazanmıştır. Bu üç bölge, ümit, iman ve isyanın bölgeleridir.”¹¹³

Akif’in yukarıda özetlenen fikirleri ile çağdaşı Muhammed İkbâl’in bu konudaki düşünceleri arasında önemli benzerlikler göze çarpmaktadır. İkbâl, hayat denilen cevhere ancak hareket ile varılabileceği kanaatindedir. İkbâl’in düşüncelerini özetleyen şu mısralar Akif’in de düşüncelerini yansıtır niteliktedir:¹¹⁴

“Mademki âlemin hayatı benlik kudretindedir;

O halde o ne kadar metin ve muhkem olursa hayat da o derece metin olur.

Dağ benlikten geçti mi sahra olur.

Denizin coşkunluğundan şikâyet eder.

Benliğin hayatı, arzular yaratmak ve doğurmaktan gelir.

Hayat, arayıp tarama içinde gizlenmiştir,

Onun aslı arzu içinde gizlenmiştir.

Kalbinde arzuyu yaşat.

*Ta ki bir avuç toprak olan bu varlığın bir mezar haline gelmesin.”*¹¹⁵

“Hayatın sırrı, iş ve faaliyetin altında gizlenmiştir. Hayatın kanunu yaratma lezzetidir.

*Kalk, yeni bir âlemin hallâkı ol, alevi bağına basıp İbrahim gibi şöhret kazan.”*¹¹⁶

İkbâl’in, hayatın sırrını iş ve faaliyete bağladığı bu ifadeler; Akif’in şiirlerindeki “Bekayı hak tanıyan sa’yi bir vazife bilir”; “Çalış, çalış ki beka sa’y olursa hakkedilir”; “Âlemde ziya kalmasa halk etmelisin halk”; “Ey elleri böğründe yatan şaşkın adam kalk!” gibi ifadeleriyle benzerlik arz etmektedir. Yine yukarıda sözü edilen Akif’in tasavvufun özel bir anlayış biçimine yönelttiği eleştirilerin bir benzerini İkbâl’de de görmek mümkündür. Ayvazoğlu’nun da tespit ettiği gibi İkbâl, İbnü’l-Arabî etkisi altında Vahdet-i Vücû’t’cu bir Allah ve aşk anlayışına çok sert eleştiriler yöneltmiştir.¹¹⁷ Hareketsizliği ve meskeneti telkin eden edebiyatı, “yok etmeye çağırın sirenin

¹¹¹ Ayvazoğlu, “Mehmed Âkif ve Muhammed İkbâl”, 45.

¹¹² Yıldırım, “Mehmet Akif Ersoy’un Tanrı Anlayışının Felsefi Açıdan Değerlendirilmesi”, 169.

¹¹³ Topçu, *Mehmet Akif*, 38.

¹¹⁴ Yıldırım, “Mehmet Akif Ersoy’un Tanrı Anlayışının Felsefi Açıdan Değerlendirilmesi”, 172.

¹¹⁵ Muhammed İkbâl, *Câvidnâme*, çev., Annemarie Schimmel, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara, 1989, 30-31.

¹¹⁶ Muhammed İkbâl, *Esrar-ı Hodi ve Runuz-u Bi-Hodi*, çev.; Ali Nihat Tarlan, İstanbul, 1958, 50.

¹¹⁷ Ayvazoğlu, “Mehmed Âkif ve Muhammed İkbâl”, 45.

sesi” olarak gören İkbâl’e göre, arzuların yok olması hayatın sona ermesi anlamına gelmektedir.¹¹⁸ Ona göre hayat cevherine ancak hareketle varılabilir.¹¹⁹

İkbâl’in nazarında, tıpkı Akif’te olduğu gibi insanı diğer varlıklardan ayıran en önemli özelliklerinden biri üretebilme yeteneğidir. İnsanı değerli kılan onun yaratıcılık özelliğidir. Sürekli faaliyet ve dinamizme ağırlık veren İkbâl’in inanmış insanı, tıpkı Akif’te olduğu gibi dünya işlerine de son derece önem vermektedir. Toplumunu adeta bir yok oluşa sürükleyen her türlü tembellik ve miskinliği şiddetle eleştiren İkbâl, ibadeti bahane ederek dünyevi faaliyeti bir tarafa itmek isteyenleri “Kölelerin Namazı” isimli şiirinde şöyle hicvetmektedir;

*“İman mücâhidi Türk namazdan sonra bana sordu;
İmamlarınız ibadette niçin bu kadar ağır?
Hür iman bekçisi, kölelerin namazına akıl erdirememiştî.
Hür insanların yapacakları daha bir sürü iş vardır,
İbadetten uzak köle ne yapacaktı?”*

Sebebi her ne olursa olsun İslâm Dünyasının menfi anlamdaki kadercilik anlayışından kurtulması ve artık benliğini kuvvetlendirmesi gerektiğini söyleyen İkbâl, gerçeklerden kurtulmak için kaderi bahane eden toplumuna¹²⁰ “Kaderin manasını anlamamışsın, ne ego’yu, ne de Allah’ı görmemişsin”¹²¹ diyerek adeta; “kısmet buymuş, değiştirilemez anlayışından kurtulun, esir olmak, sefilce ve adice yaşamak sizin kaderiniz olmamalı” mesajını vermek istemektedir. Çünkü onun düşüncesinde, “Kâfir Müslüman’ın çizdiği kadere bağlı olduğu halde, mü’min ilâhî kaderin ta kendisidir.”¹²² Artık bu aksi durumdan kurtulmanın zamanı gelmiştir. Mehmet Akif’e göre İslam tarihinin ilk asırlarında olumlu bir rol üstlenen ve Müslümana topluma dinamizm ve güç kazandıran kader ve tevekkül anlayışı daha sonraki süreçte sorumluluk bilincini yok eden bir anlama dönüşmüştür. Ona göre İslâm âleminin geri kalmasında bu yanlış kader ve tevekkül anlayışı önemli bir etkiye sahiptir.¹²³ O, İkbâl ile benzer şekilde menfi anlamdaki kadercilik anlayışından kurtulma ve harekete geçme zamanının geldiğini ısrarla vurgulamaktadır.

SONUÇ

Özeldede içinde yaşadıkları toplumlarının genelde de tüm İslâm âleminin millî ve manevî değerlerini, duygu ve düşünce dünyalarını, zaafalarını ve hassasiyetlerini çok iyi bilen Mehmet Akif Ersoy ve Muhammed İkbâl, 20. yüzyıla damga vurmuş iki münevver olarak düşünce ve edebiyat tarihinde müstesna bir yer edinmişlerdir. Biri “Vatan Şairi” diğeri de “Allâme” unvanını sonuna kadar hak eden iki aydın, yaşadıkları dönemde karşılaştıkları her türlü olumsuzluk ve engellere rağmen, üzerine adeta ölü toprağı serpilmiş toplumlarını tekrar harekete geçirebilmek için bıkmadan, usanmadan mücadele etmişlerdir. Müslüman toplumlarda ekonomik kalkınmaya, bilimsel ve teknolojik ilerlemeye engel olan maddî, sosyo-ekonomik ve siyasî engellere, taassuba dayalı yanlış din algılarına, ülkeleri üzerinde emperyal hayaller kuran sömürge zihniyetinin her türlü entrikalarına rağmen toplumlarına umut aşılamışlar, harekete geçmeleri için teşvik etmişlerdir. Aydın sorumluluğuyla kendilerini İslam dünyasının yaşadığı problemlerin çözümüne adanmış olan iki aydın, modern çağın gerektirdiği bakış açısı ile İslâm’ın temel prensiplerini harmanlayarak Müslümanların potansiyel gücünün açığa çıkabileceğini anlatmaya çalışmışlardır.

Mehmet Akif ve İkbâl’in bütün düşüncelerinde tamamen bir dinamizm ve hareket prensibi hâkimdir; onlar düşünceden daha çok aksiyona ağırlık vermektedirler. Çünkü her iki düşünür de Kur’an’ın fikirden ziyade dinamizmi vurguladığına inanmaktadır. Şüphesiz gerek Akif’in gerekse

¹¹⁸ Ayvazoğlu, “Mehmed Âkif ve Muhammed İkbâl”, 45.

¹¹⁹ “Hareketle varılır hayat cevherine; / Hayatın kanunudur yaratma şekli. / Kalk ve yeni bir dünya yarat! / Ateşlere bürün İbrahim gibi. (Zülfikâr Ali Han, *Doğudan Bir Ses: İkbâl’in Şiiri*, çev., Turgut Akman, Binbirdirek Yay., İstanbul, 1981, 73.)

¹²⁰ İkbâl, *Armağan-ı Hicaz*, 221.

¹²¹ İkbâl, *Câvidnâme*, 298.

¹²² Muhammed İkbâl, *Bâl-i Cibrîl*, çev., Ahmet Asrar, (*Doğudan Esintiler* içinde), İstanbul, 1981, 93.

¹²³ Mehmet Akif’in Kader ve Tevekkül anlayışı hakkında bir değerlendirme için bkz., Hulusi Arslan, “Mehmet Akif’in Kader ve Tevekkül Anlayışı”, *Hikmet Yurdu*, 7/13, Ocak-Haziran 2014, 11-27.

İkbal'in fikirden ziyade aksiyona ağırlık vermesi, yukarıda ifade ettiğimiz teolojik ve fikrî temellerin yanı sıra bir takım tarihî ve sosyolojik sebeplere dayanmaktadır. Elbette aksiyona ağırlık vermek, Akif'in de İkbal'in de içinde yaşadıkları toplumun o günkü ihtiyaçlarından kaynaklanıyordu. İçinde yaşadıkları toplumun o günkü durumu karşısında Akif ve İkbal'in yerine getirmek zorunda olduğu öncelikli görevleri benliklerini kaybetmiş halklarına tekrar benliklerini kazandırmak daha sonra dinamizmlerini kaybetmiş halklarına tekrar dinamizm kazandırarak harekete geçirmek olmalıydı. Her iki düşünürün de tüm çabası bu yönde olmuştur.

KAYNAKÇA

- Arslan, Hulusi. "Mehmet Akif'in Kader ve Tevekkül Anlayışı". *Hikmet Yurdu*. 7/13, Ocak-Haziran 2014, 11-27.
- Aydın, Mehmet S., "İkbal'in Felsefesinde İnsan, AÜİFD., XXIX, 83-106.
- Ayvazoğlu, Beşir. "Mehmet Âkif ve Muhammed İkbal". *Muhammed İkbal Kitabı (Uluslararası Muhammed İkbal Sempozyumu Bildirileri)*. İstanbul, 1997.
- Benli, Selma. "İkbal: Kişiliği, Felsefesi ve Eserleri Hakkında Düşünceler". *DTCFD*, XXXIII, Ankara, 1990.
- Bolay, Süleyman Hayri. "Mehmet Akif". *Gençlik ve Din (TDV Kadın Kolları Konferans ve Panelleri: 1996-97)*. TDV Yay., Ankara, 1998.
- Cündioğlu, Düccane. *Bir Kur'an Şairi Mehmed Akif ve Kur'an Meali*. Kapı Yay., İstanbul, 2013.
- Çağatay, Neşet. "Allama Muhammad İqbal and Mehmet Akif Ersoy". *İslâm İlimleri Enstitüsü Dergisi*. 4, Ankara, 1980.
- Çelik, İsa. "Çağdaş İki İslâm Şairi: Muhammed İkbal ve Mehmet Akif". *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 22, Erzurum, 2004.
- Çelik, İsa. "Muhammed İkbal ve Mehmed Âkif'te Doğu-Batı Düşüncesi". *Tabula Rasa Felsefe&Teoloji*. 7-8/ 21-22, (Eylül-Nisan 2007/2008).
- Düzdağ, M. Ertuğrul. *Safahat Tetkikleri*. Med Yay., İstanbul, 1979.
- Düzgün, Şaban Ali. "Kur'an'ın Tevhid Felsefesi". *Kelam Araştırmaları*. 3/1 (2003).
- Düzgün, Şaban Ali. *Dini Anlama Kılavuzu*. Otto Yay., Ankara, 2017.
- Eliade, Mircea-Couliano, Ioan P. *Dinler Tarihi Sözlüğü*. çev., Ali Erbaş. İstanbul, 1997.
- Ersoy, Mehmet Akif. *Safahat*. Neşre Haz., M. Ertuğrul Düzdağ. İstanbul, 2014.
- Ersoy, Mehmet Akif, "Sa'y ve Amelin Nazar-ı İslâm'daki Yeri", *Sırat-ı Müstakim*, 23 Teşrinievvel 1324, 10 Şeval 1326 (4 Kasım 1908), C. 1, adet 11.
- Ersoy, Mehmet Akif, "Cemaleddin Efgâni", *Sırat-ı Müstakim*, 13 Mayıs 1326, 17 Cemaziyelevvel 1328 (26 Mayıs 1910), C. 4, adet 90.
- Ersoy, Mehmet Akif, "Nasrullah Kürsüsünden", *Sebilürreşad*, 25 Teşrinisâni 1336-15 Rebiülevvel 1339, C. 18, adet 464.
- Ersoy, Mehmet Akif. *Düzyazılar Makaleler-Tefsirler-Vaazlar*. Haz., A. Vahap Akbaş. Beyan yay., İstanbul, 2011.
- Fahri, Nacit. *İslâm Felsefesi Tarihi*. çev., Kasım Turhan, İstanbul, 1992.
- Han, Zülfikâr Ali. *Doğudan Bir Ses: İkbal'in Şiiri*. çev., Turgut Akman. Binbirdirek Yay., İstanbul, 1981.
- Hassan, Ziaul. "İslâm Dünyasının Sorunlarına Bakışı Açısından Akif ve İkbal". *Vefatının 75. Yılında Uluslararası Mehmet Akif Ersoy Sempozyumu Bildirileri Kitabı*, 12-13 Mart 211, İstanbul, 2011.

- Hüsrevşahî, Seyyid Hâdi. "İkbal'in Düşünce Dünyası". *Muhammed İkbal Kitabı. (Uluslararası Muhammed İkbal Sempozyumu Bildirileri)*. İstanbul, 1997.
- İkbal, Muhammed. çev., *Bâl-i Cibrîl*. Ahmet Asrar, (*Doğudan Esintiler* içinde). İstanbul, 1981.
- İkbal, Muhammed. *Bang-i Derâ*. çev., Ahmet Asrar. (*Doğudan Esintiler* içinde). İstanbul, 1981.
- İkbal, Muhammed. *Câvidnâme*. çev., Annemarie Schimmel. Kültür Bakanlığı Yay., Ankara, 1989.
- İkbal, Muhammed. *Doğudan Esintiler*. çev. Ahmet Asrar. Düşünce Yay., İstanbul, 1981.
- İkbal, Muhammed. *Esrar-ı Hodi ve Runuz-u Bi-Hodi*. çev.; Ali Nihat Tarlan. İstanbul, 1958.
- İkbal, Muhammed. *Hicaz Armağanı*. çev., Ali Nihat Tarlan. İstanbul, 1968.
- İkbal, Muhammed. *Şarktan Haber*. çev., Ali Nihat Tarlan. TTK Basımevi, Ankara, 1956.
- İkbal, Muhammed. *The Reconstruction of Religious Thought in Islam*, Lahore, 1989.
- İmamoğlu, Tuncay. "Mehmet Akif Ersoy'da Düşünce-Eylem İlişkisi". *İLTED*. Erzurum 2016/1, S. 45.
- Kaplan, İbrahim. *Kelama dair Görüşleriyle Muhammed İkbal*. Üç Mart Press, Kütahya, 2008.
- Karahan, Abdülkadir. *Dr. Muhammed İkbal ve Eserlerinden Seçmeler*. Gençlik Basımevi, İstanbul 1973.
- Kılıç, Recep. "Cehalet ve Tembellik İle Dinî Zihniyet Arasındaki İlişki Üzerine". *Dinî Araştırmalar*. 4/11, 7-17.
- Kuntay, Mithat Cemal. *Mehmet Akif Hayatı-Seciyesi-Sanatı*. Oğlak Yay., İstanbul, 2013.
- Mumcu, H. Yasemin. "İki Mütefekkir Şair Mehmet Akif Ersoy ve Muhammed İkbal'in Gözünden İslâm Âlemi". *Mehmed Akif, Âsım ve Gençlik Bildiriler*. Ankara, 2015.
- Nedvî, Ebu'l-Hasan. *İkbal'in Mesajı*. çev., Yusuf Işıcık, Birleşik Yay., İstanbul, 1999.
- Okay, M. Orhan - Düzdağ, M. Ertuğrul. "Mehmed Âkif Ersoy". *DİA*. XXVIII/435.
- Peker, Hidayet. "Muhammed İkbal'de Tanrı-Evren İlişkisi". *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 22/1, (2013), 39-55.
- Sırma, İhsan Süreyya. "İkbal'in Düşüncesinde "Lâ" ve "İllâ"nın Analizi". *Muhammed İkbal Kitabı (Uluslararası Muhammed İkbal Sempozyumu Bildirileri)*. İstanbul, 1997.
- Şahin, Davut. "Muhammed İkbal ve Mehmed Akif'in Düşüncesinde Kur'an". *İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi*. 6/5, 2017.
- Schimmel, Annemarie. *Peygamberâne Bir Şair ve Filozof Muhammed İkbal*. çev., Senail Özkan. Kültür Bakanlığı Yay., Ankara, 1990.
- Timurtaş, Faruk K. *Mehmet Akif ve Cemiyetimiz*. Akçağ Yay., Ankara, 2006.
- Topaloğlu, Bekir – Çelebi, İlyas. *Kelâm Terimleri Sözlüğü*. İsam Yay., İstanbul, 2010.
- Topçu, Nurettin. *Mehmet Akif*. Dergah Yay., İstanbul, 2016.
- Türkmen, Erkan. "Muhammed İkbal ve Mehmed Akif'te Hürriyet Fikri". *Ölümünün 50. Yılında: Mehmed Akif Ersoy'a Armağan*. Konya, 1986.
- Uluçay, Mustafa. "Akif'in Kur'an Meali'nde Dil ve Üslûp Özellikleri". *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 2014/1.
- Uyanık, Mevlüt. "Muhammed İkbal'e Göre Çağdaşlık Kavramı". *İslâmî Araştırmalar*. 7/1, 89-93.
- Ünal, Mustafa. "Mehmet Akif Ersoy'un Şiirlerinde Allah İmgisinin Fenomenolojisi". *Prof. Dr. Harun Güngör Armağanı*. Haz., Mustafa Argunşah-Mustafa Ünal, Keist Yay., İstanbul, 2010.

Yelten, Muhammet. "Hz. Mevlâna'nın Tesirinde Muhammed İkbâl ve Çağdaşı Mehmet Akif". *Türk Dünyası Araştırmaları*. 207, Aralık 2013.

Yetiş, Kâzım. *Bir Mustarip Mehmet Akif Ersoy*. Akçağ Yay., Ankara, 2011.

Yıldırım, Ali. "Mehmet Akif Ersoy'un Tanrı Anlayışının Felsefi Açından Değerlendirilmesi". *Türk Dünyası Bilgeler Zirvesi: Gönül Sultanları Buluşması*. Eskişehir 2013.

STRUCTURED ABSTRACT

The similarities between the poems and ideas of Mehmet Akif Ersoy (1873-1936) and Muhammed İkbâl (1877-1938), the most important figures of the 20th century, are quite striking. The similarities of Akif and İqbâl in many areas have attracted the attention of many researchers both in our country and in our friendly country Pakistan; their closeness in poetry, art, ideas and struggles has been the subject of academic studies. However, Akif and İqbâl have not been the subject of an independent study in terms of their understanding of dynamic godhead and their principles of action. In this study, the understanding of the godhead of these two thinkers who were in search of solutions by identifying the social problems of the period in which they lived, and the principles of action, which are seen to be quite effective in terms of bringing dynamism to the society, will be emphasized.

When the biographies of Akif and İkbâl are examined, it is seen that they benefit from the rich accumulation of Eastern and Western literature. İkbâl and Akif, who had the opportunity to get to know the Eastern and Western civilizations closely through their classical works, were able to reach a synthesis between the two civilizations. In addition, it is the religion that directs the thoughts and feelings of both poets. We can say that the example of the Qur'an and Prophet Muhammad was primarily influential in the shaping of the personality and ideas of both thinkers and their adoption of the philosophy of dynamism. However, Islam, to which they are bound by their feelings and thoughts, is not present in the actual Muslim life. Because while the Qur'an presents a dynamic philosophy of life, there is stagnation, inactivity, laziness, sluggishness, and resignation to one's destiny in the Muslim world. In his poems, the poet of İstiklâl says, "O lively dead! The person he addresses is the sluggish and lazy people who are devoid of feeling, have lost their ability to move, and are almost carcass. He invites them to be active in their own affairs and to fulfill their responsibilities as the caliph of Allah, who continues his creative activity at all times. It is possible to see the same warnings with different expression patterns in İqbâl's poems. We can say that the above-mentioned theological and intellectual factors, as well as the historical and social background, were very influential in the adoption of the dynamic understanding of the god head by the two thinkers.

Mehmet Akif, by giving place to various concepts describing the creative feature of Allah "al-Khaliq", "al-Khallaq", "al-Saani", "al-Faatır-ı Mutlaq", "al-Khaliq-ı Mubdi", "al-Khaliq-ı Alem", "al-Fa'alun Lima Yurid" drew attention to the fact that Allah continues to create continuously and incessantly, and he intensively uses words and concepts such as "work", "activity", "effort" ("sa'y"), "constant effort" ("sa'y-i daim"), "behavior", "struggle", "work", "running", "cruise", "progress", "duty", "perseverance" in all his works, the principle of movement, which he adopted as an extension of the dynamic understanding of the godhead, that he created with these concepts. . As can be seen, each of these concepts expresses a dynamism, a vitality, a progress and a development.

The expressions in which İqbâl attributes the secret of life as work and activity are similar to the expressions in Akif's poems. Akif says in some of his poems, "Those who think they deserve eternity consider the movement their duty," "Work, work so that eternity is deserved if there is movement," "If there is no light left in the world, you must produce it," "O goofy man with his hands on his side, get up." İqbâl also sees literature that encourages inactivity and abode as "the sound of the siren calling to destruction", and according to İqbâl, the disappearance of desires means the end of life. According to him, the essence of life can only be reached by action.

According to İqbâl, one of the most important features that distinguish human beings from other beings, just like Akif's, is the ability to create. What makes man valuable is his creativity. According to İkbâl, the believer, who is prone to activity and dynamism, attaches great importance to world affairs, just like Akif's thoughts. İqbâl, who severely criticizes all kinds of laziness and slackness that drag society to annihilation, satirizes those who want to push worldly activities aside by using worship as an excuse in his poem by calling it "The Prayer of the Slaves".

Akif and İqbâl, who seem to be drawing from the Qur'anic statement "He is always in a new job", adopt a dynamic vision of God that reveals his will and creation activity in response to the action of nature and human will, instead of a God who has willed everything in the past. All the thoughts of Mehmet Akif and İqbâl are dominated by dynamism; they focus more on action than thought. Because both thinkers believe that the Qur'an emphasizes dynamism rather than the idea. Undoubtedly, both Akif and İqbâl's emphasis on action rather than the idea is based on a number of historical and sociological reasons as well as theological and intellectual reasons.